

ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ТЕРКУЛОВ В'ячеслав Ісайович

**ЕТИМОЛОГІЧНІ ДУБЛЕТИ
ЛАТИНО-РОМАНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ
У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ**

Спеціальність 10.02.19. — «Теорія мовознавства»

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

ДОНЕЦЬК — 1994

778 28. 769

Роботу виконано у Донецькому державному університеті
Науковий керівник - кандидат філологічних наук, доцент
Царенко Євген Іванович

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Калеуценко В.Д.
доктор філологічних наук, професор
Загнітко А.О.

Провіщна установа - Дніпропетровський державний університет

Захист відбудеться "25" січня 1994 р. на засіданні
спеціалізованої вченої ради К 068.06.04 у Донецькому державному
університеті за адресою: 340000, вул. Університетська, 24.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Донецького
державного університету.

Автореферат розіслано "22" грудня 1993 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Луценко М.О.

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00802991 (Т)

Ця робота присвячена аналізу етимологічних дублетів латино-романського походження у російській мові. Етимологічними дублетами /тут і далі ЕД/ звичайно називають етимологічно /генетично/ тотожні слова, тобто слова, які "тотожні через їхнє місце, але нетотожні в їхньому теперішньому".¹ Отже, етимологічними дублетами латино-романського походження можна назвати слова, для яких вихідна тотожність відзначається на рівні латині або однієї з романських мов, які виникли на її базі, а актуальна нетотожність - на рівні російської мови. Такими, наприклад, є рос. криз "раптовий приступ хвороби" /фр. crise "припадок, приступ" - лат./ - кризис "переламне становище" /нім. Krisis тж - лат./, що походять з лат. crisis "рішучий поворот; перелом".

Актуальність теми. В.А.Серебренников, розглядаючи проблему взаємозв'язку мовних одиниць та їхніх історичних змін, твердив, що "при вивченні походження мовних явищ необхідно встановити, чим були породжені ці явища, та в яких відносинах вони знаходились з іншими явищами в період їхнього виникнення".² Для того, щоб такі пошуки посувались в простих і постійних дефініціях, треба, на наш погляд, для різних рівнів мовної структури збудувати системи категорій розвитку генетичних відносин між одиницями в актуальні, тобто сучасні відносини. Якщо для нижчих страт такі категорії принаймні декларовані /див., наприклад, теорії діакронічної фонології, морфології тощо/, то лексичний рівень поки ще не має якихось прикладів такого підходу до себе. Отже, актуальною є необхідність створення системи категорій трансформацій вербальних систем.

Внаслідок того, що для цього треба в першу чергу проаналізувати якісь конкретні категорії, то й аналіз ЕД є першим кроком до досягнення зазначеної мети, тим більше, що їхній опис неможливий без обмеження обсягу дублетності, яке здійснюється у процесі встановлення відмінностей ЕД від суміжних категорій, тобто без первинного "чорнового" визначення системи категорій розвитку

¹ Смирницкий А.И. К вопросу о слове /проблема "тождества слова"// Труды ин.-та языкознания АН СССР. - М., изд-во АН СССР, 1954. - Т. IV. - С. 45.

² Серебренников В.А. О взаимосвязи языковых явлений и их исторических изменений. - Вопр. языкознания. - 1964. - № 3. - С. 21.

вербальних структур.

Іншим фактором, який зумовлює актуальність теми дослідження, є те, що аналіз категорії, яка об'єднує випадки розщеплення тотожності слова та виникнення на його основі різних лексем, дозволяє під новим кутом розглянути такі базові для мовознавства поняття, як "актуальна тотожність слова та її різновиди", "етимологічна та історична тотожність", "засоби деривації", "типологія актуальних розбіжностей між словами" та ін., тобто дозволяє по-новому інтерпретувати деякі аспекти функціонування та розвитку основної структурно-семантичної мовної одиниці - слова.

Крім того, звернення до ЕД актуальне і саме по собі, оскільки багато параметрів їхнього існування не мають зараз єдиного трактування. Наприклад, по-різному визначається в різних концепціях обсяг категорії, яка розглядається: деякі лінгвісти вважають дублетами лише слова, запозичені в різні періоди розвитку мови /М.С. Айрапетян, Ф. Диц, І.А. Короленко/, інші зараховують до розряду ЕД і лексеми, виникнення яких зумовлено розщепленням тотожності в межах однієї мови /М. Вреаль, В.І. Фадеєв, Н.Ю. Гвоздецька/; у деяких роботах ЕД називають лише слова, які виникли на базі різних варіантів слова /І.А. Короленко, М.О. Нікітіна/, а в інших початкові відносини між глосами слова-джерела не вважають важливим фактором для обмеження обсягу дублетності /В.І. Фадеєв, М.А. Сегаль/ і т.д. Таким чином, очевидна необхідність в упорядкуванні теорії дублетності.

Велике значення має і те, що до цього часу було розглянуто лише ЕД французької /О. Браше, М.С. Айрапетян та інші/, португальської /Ф.А. Коелью/, італійської /А. Канелло/, англійської /В. Скіт, О.Ф. Дмитрієва, М.О. Нікітіна/ та німецької /Е.А. Зусьмановська, Н.Ю. Гвоздецька/ мов. Але за полем зору вчених залишились ЕД інших мов, зокрема російської. Таким чином, опис ЕД в російській мові є актуальним тому, що цей розряд дублетів не одержав ще своєї інтерпретації.

Мета та завдання дослідження. Мета дослідження подвійна: по-перше, його метою є визначення обсягу, меж, типології дублетності та методик її аналізу, по-друге - опис ЕД латино-романського походження у російській мові. Завдання, які виходять з такої постановки питання, наступні:

- 1/ визначення місця ЕД у ряді суміжних категорій;
- 2/ відмежування ЕД від схожих категорій;
- 3/ встановлення внутрішньої організації категорії "етимоло-

гічна публетність";

4/ побудова системи засобів аналізу та опису ЕД.

Предмет дослідження. Матеріалом для дослідження було 120 груп ЕД - іменників латино-романського походження у російській мові. Вибір саме цих ЕД зумовлений такими причинами:

1/ звертання до одного лексико-граматичного розряду дозволяє уникнути різноспрямованості опису семантичних, граматичних та якоюсь міром фонетичних особливостей ЕД;

2/ звернення до іменників має підставою те, що "запозичення слів з іншої мови починається звичайно з іменників",¹ і тому слова з цього розряду складають найбільшу частину запозиченого фонду словника та найбільшу частину ЕД мови;

3/ звернення до слів латино-романського походження робиться тому, що саме з цієї групи найчастіше відбувалися прямі та опосередковані запозичення слів до російської мови, часто дублюючи одне одне в плані відношення до слова-джерела.

Групи ЕД було вибрано методом суцільної вибірки з етимологічних та тлумачних словників російської мови. У роботі було також використано багато різноманітних словників російської та іноземних мов, список яких дається у бібліографічному розділі дисертації.

Методи дослідження. У дослідженні було використано таку систему методів:

1/ методи встановлення історичної та етимологічної тотожності, які застосовувалися при етимологічному аналізі слів, які вірогідно входять до груп ЕД;

2/ метод категоріального аналізу, тобто метод об'єднання виділених одиниць в групи та аналізу структур цих груп шляхом класифікування їхніх елементів;

3/ метод дискретного аналізу, застосований при описі подальшій неподільних одиниць розвитку конкретних ЕД;

4/ методи формалізації та моделювання, які було застосовано при описі типів ЕД, типів лексикалізації ЕД латино-романського походження, типів схожостей та розбіжностей у структурі ЕД, а також шляхів їх утворення.

Наукова новизна дослідження:

1/ У ньому вперше ЕД розглядаються не як особлива лексико-

¹Веленина Л.Г. Особенности французского языка. - М.: Просвещение, 1968. - С. 39.

семантична група, а як категорія, яка входить до класу категорій лексикалізації системи категорій діахронічної лексикології;

2/ у дослідженні визначається принципова відмінність ЕД від конверсивів, тобто слів, створених шляхом "зміни парадигм" /А.І.Смирницький/, та "етимологічних квазідублетів", тобто слів, які з'явилися внаслідок дії різноспрямованої субстантивациі пригметників;

3/ несл:м є і розмежування двох загальних типів публетності: лексичної, яка виникає внаслідок запозичення етимологічно тотожних слів в одну мову, та семантичної, яка є результатом семантичного саморозвитку різних глос слова-джерела у межах однієї мови;

4/ у роботі вперше дана система моделей утворення різних типів лексичних та семантичних ЕД; структура кожної з моделей уміщує вказівку на тип відносин між глосами слова-джерела, тип та умови лексикалізації;

5/ новою також є і запропонована методика аналізу лексичних ЕД, яка базується на визначенні можливих моделей лексикалізації та моделей оформлення схожостей та розбіжностей у структурі ЕД.

6/ нарешті, крім того, здійснено звернення до ЕД російської мови.

Практичне значення. Одержані результати можуть бути використані при створенні словника ЕД. Це тим більш важливо, що "настав час надрукувати такі словники для різних мов, для яких проблема ЕД має велике значення - теоретичне та практичне".¹

Крім того, можливе використання матеріалів та теоретичних положень дослідження у вузівських курсах лексикології, історичної граматики, словотвору, та у спецкурсах, присвячених проблемам діахронічної лексикології.

СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження вміщує вступ, три глави, висновки та три додатки. Перша глава. "Загальна теорія етимологічної публетності".

У першому параграфі цієї глави - "Місце ЕД у ряді суміжних категорій" - встановлюється, що традиційне визначення ЕД як лексико-семантичної категорії не може бути прийняте, оскільки, по-пер-

¹Будагов Р.А. "Словарь этимологических дублетов испанского языка" и его значение // Научн. докл. выс. школы. Филол. науки. - 1970. - №. - С. 94.

ше, ЕД та лексико-семантичні розряди /омоніми, синоніми та ін./ мають різні підстави для виділення: ЕД визначаються на базі параметра "генетична тотожність", а омоніми, синоніми та інші подібні категорії - на базі параметра "актуальні схожості у значенні/звучанні", а по-друге - ці категорії насправді не протиставляються, а взаємопроникають: серед ЕД є і дублети-синоніми /каприччио-каприс "п'єса особливого роду"/, і дублети - гіпо-гетероніми /бабуїн "мавпа з роду павіанів" - павіан "назва мавп з роду, який входить до родини циноцефалів"/ та ін.

Ясна річ, що суміжні з дублетністю категорії повинні мати ідентичну структурну організацію, тобто об'єднувати одиниці, які мають тотожний генетичний стан, тотожний тип його зміни, тотожний актуальний стан. Систему таких категорій можна назвати системою категорій діахронічної лексикології, яка має вигляд двоступеневої організації: перший ступінь - ступінь класу категорій; другий - ступінь категорій, які існують у межах кожного класу.

Виділяються чотири класи категорій: клас категорій транслексикалізації, тобто зміни відносин між різними лексемами, клас категорій пелексикалізації, тобто створення на базі двох або більше слів однієї лексеми; клас категорій трансформації слова, тобто зміни його внутрішньої організації, та клас категорій лексикалізації, тобто створення нових лексем на базі одного слова. Саме до останнього класу і належать ЕД.

У межах класу категорій лексикалізації, тобто на другому ступені діахронічної лексикології, ЕД протиставляються актуально та етимологічно спорідненим словам, таким, наприклад, як рос. любить - любовь /актуально споріднені/, мех - мешок /етимологічно споріднені/, за трьома параметрами: по-перше, ЕД мають своїм джерелом мовні реалізації слова, у той час як споріднені слова - слово як лексичну основу; по-друге, словотвір ЕД має у своїй основі процес лексикалізації глос, тобто перетворення їх у слова, а споріднені слова - процес деривації, при якому застосовуються словотвірчі афікси; по-третє, відносини між ЕД можуть бути означені як відносини етимологічної тотожності, а між спорідненими словами - як відносини спорідненості.

У другому параграфі - "Поняття етимологічної тотожності. Відмінність ЕД від схожих явищ" - дається концепція основи етимологічної тотожності.

По-перше, вона базується на вихідній актуальній тотожності

слова-джерела, наприклад тотожності до самого себе фр. salon "вітальня" для рос. салон /фр./ - салун /англ. saloon "шинок" - фр./.

По-друге, вона має своєю підставою історичну тотожність кожного з ЕД слову-джерелу. Наприклад, рос. этюд /фр. étude "навчання, ескіз" - лат./ та студія /studio "навчання, майстерня" - лат./ є ЕД тому, що кожне з них історично тотожне лат. studium "старанність".

По-третє, етимологічна тотожність передбачає актуальну нетотожність слів.

В основі кожного з типів тотожності та нетотожності лежить семантична тотожність та окремість слова на актуальному зрізі мови та в діахронії. Семантична тотожність та окремість має вигляд структурно підтриманої взаємозумовленості усіх семантичних модифікацій лексеми. Такий стан відзначається лише для семантики - на рівні фонетики та граматики є можливість для існування структурно надмірних одиниць /наприклад, актуальних дублетів типу жираф - жирафа, калоша - галoша/, та структурно незумовлених типів розвитку /наприклад, "народної етимології"/. Це, в свою чергу, ставить під сумнів тезу деяких лінгвістів про формальні причини виникнення ЕД /Ж.Вандрієс, В.І.Фадєєв/.

Констатація цих положень дозволяє визначити систему явищ, які входять до класу ЕД, та відрізнити їх від явищ, які схожі з дублетністю, але знаходяться за її межами. До ЕД відносяться:

1/ слова, які виникли внаслідок багаторазового запозичення однієї лексеми, тому що у цьому процесі зберігається семантична тотожність лексеми;

2/ слова, які з'явилися в результаті розпаду полісемії;

3/ слова, створені внаслідок розподілу різних значень за різними формальними дублетами слова-джерела;

4/ лексикалізовані форми множини;

5/ слова, створені внаслідок дії процесів транспозиції, в основі якої лежить семантичний розвиток слова, зумовлений виконанням ним особливих синтаксичних функцій.

За межами ЕД знаходяться "конверсиви" та "етимологічні квазідублети".

Конверсивами називаються слова, які утворені шляхом "зміни парадигм" /А.І.Смирницький/, як, наприклад, рос. золото - золотой. Вони займають проміжне місце між ЕД та спорідненими словами: на відміну від ЕД їх створення має у своїй основі перебудову

формально-морфологічної структури слова-джерела, а на відміну відміну від споріднених слів вони мають особливо специфічний засіб творення - не появу нових лексичних афіксів, що має місце при деривації, а зміну набору флексій.

Етимологічними квазіпублетами називаються групи, що мають структури "субстантивований прикметник + субстантивований прикметник" або "субстантивований прикметник + прикметник". Їх формальна етимологічна тотожність не під ріплюється семантичною етимологічною тотожністю, тому що при субстантивації прикметників має місце еліipsis, тобто конденсація значення базового елемента субстантивно-атрибутивного словосполучення в семантиці залежного елемента, що й встановлює етимологічну семантичну тотожність субстантивованого прикметника не прикметнику-джерелу, а словосполученню-джерелу. Наприклад, рос. кардинал /лат./ - кардинальний /пол. kardynałny - лат./ не є етимологічно тотожні тому, що в той час, коли кардинальний історично тотожне лат. cardin lis "головний", слово кардинал є історично тотожне лат. cardinalis episcopus "головний єпископ". Зрозуміло, що у цьому випадку немає підстав для включення таких слів до розряду ЕД.

Третій параграф - "Питання про обсяг поняття "етимологічна публетність" та про різновиди етимологічної тотожності" - присвячено огляду теорій етимологічної публетності, у яких даються різні трактування обсягу цієї категорії.

Перша серія підстав для його обмеження торкається питання про початковий стан відносин між глосами слова-джерела, який можна було б визнати як необхідний та достатній для їх перетворення в ЕД.

У деяких дослідженнях публетами визнаються лише слова, які виходять з різних формальних публетів слова, наприклад рос. билья "законопроект у США та Англії" /англ. bill - фр. billé - лат./ - булла "папська грамота" /лат./, які мають джерелом різні фонетичні публети лат. billa /bulia "грамота" /М.О.Нікітіна, М.С.Айрапетян, І.А.Короленко/.

З цим важко погодитись, тому що фонетичне варіювання слова не може бути фактором його розщеплення. Щоб пройшла трансформація однієї з глос у нове слово, треба або те, щоб за нею закріпилося нове значення, або те, щоб вона була запозичена до іншої мови. Тобто в основі розщеплення слова лежить не її фонетичний, а семантичний розвиток або процес запозичення.

Згідно з цим більш справедлива, на наш погляд, інша теорія,

яка не обмежує публетність якимось одним типом початкових міжгосових відносин, об'єднуючи під однією назвою і слова, які виходять з абсолютно тотожних глос, і слова, створені внаслідок закріплення різних значень за різними формальними публетами, так само як всі інші типи генетично тотожних лексем /В.І.Фадєєв, М.А.Сегаль/.

Треба, однак, відзначити, що ця теорія потребує деяких уточнень. Навряд чи можливо без якихось застережень, а так і робиться в більшості випадків, об'єднувати в одній категорії такі достатньо різні за своєю суттю явища, як розпад полісемії, лексикалізація форми множини, багаторазове запозичення та ін. Мова повинна йти, скоріш всього, про різновиди ЕД, які визначаються за типом механізму перетворення міжгосових стосунків у міжслівні.

Друга серія підстав для обмеження публетності торкається питання про шляхи виникнення ЕД у мові, тобто про умови дії тих чи інших механізмів перетворення міжгосових відносин у міжслівні.

Традиційна класифікація шляхів виникнення має такий вигляд:

1/ ЕД, створені у межах однієї мови, наприклад рос. барин - боярин;

2/ ЕД, які складаються зі споконвічних та запозичених слів, наприклад рос. круг /споконвічне/ - ринг/англ. ring /, які мають джерелом п.-і-є! *grenh-;

3/ ЕД, створені внаслідок багаторазового запозичення, наприклад рос. жупан /пол. jurap іт./ - зипун /н. гр. ζιπούνι - іт. /вен./, які виходять з іт. giuppone.

Треба зробити одне зауваження. Справа в тому, що ця класифікація спирається на формальне розділення ЕД по шляхах їх виникнення і не враховує того, що у деяких випадках різні шляхи репрезентують однакові механізми утворення ЕД. Так, наприклад, другий та третій пункти класифікації об'єднують ситуації, коли ЕД виникають внаслідок запозичення етимологічно тотожної споконвічному або запозиченому раніше слову лексеми. Врахування цього дозволяє створити таку класифікацію:

1/ ЕД, створені у межах однієї мови внаслідок семантичного розвитку різних глос слова-джерела;

2/ ЕД, створені в результаті взаємодії різних мов:

а/ внаслідок запозичення лексеми, етимологічно тотожної споконвічному слову;

б/ внаслідок багаторазового запозичення.

У деяких роботах /Ф.Діц, Т.Г.Лешевська, М.С.Айрапетян/

перший тип ЕД виведено за межі публетності і названо "історичними варіантами", пояснюючи це тим, що процес їхнього створення кардинально відрізняється від процесу створення ЕД, які виникають у результаті взаємодії мов.

Таке обмеження мабуть має сенс, але якщо прийняти до уваги "соціальну теорію розвитку значень", відповідно до якої всяка зміна у межах однієї мови "відбувається одночасно з пересуванням слова від однієї соціальної групи до іншої і є, в останньому підсумку, наслідком цих пересувань",¹ то можна припустити, що різниця між внутрішньомовною та міжмовною лексикалізаціями полягає в типі взаємодії мовних систем: при міжмовній лексикалізації здійснюється спілкування різних мов, а при внутрішньомовній - різних діалектів у межах однієї мови. Це і є підставою для об'єднання як першого, так і другого типу етимологічно тотожних слів під назвою "публети" з тим застереженням, що вони все ж таки відрізняються одне від одного.

Третя серія підстав для обмеження ЕД торкається питання про можливі сучасні парадигматичні відносини між ЕД. Звичайно за межі публетності виносяться етимологічно тотожні омоніми та абсолютні синоніми. Але аналіз публетів латино-романського походження показав, що між публетами можуть існувати різноманітні відносини, які не мають обмежень якимись особливостями розщеплення тотожності та розвитку публетності.

Четвертий параграф - "Різновиди етимологічної публетності" - присвячено побудові класифікації ЕД за такими параметрами:

- 1/ тип актуальної тотожності слова-джерела;
- 2/ тип лексикалізації глос слова-джерела;
- 3/ механізм лексикалізації.

Під типом актуальної тотожності розуміється тип початкових відносин між глосами слова-джерела, на базі яких виникають ЕД.

Модель актуальної тотожності складається з двох моментів.

По-перше, у ній констатується тип мінімальних схожостей та розбіжностей для кожного з рівнів лексемної структури - семантичного, фонетичного та граматичного - на базі визначення їх зв'язку з дистрибуцією слова. На основі цього визначаються:

¹ Meillet A. Comment les mot échangent de sens// Meillet A. Linguistique historique et linguistique générale.- Paris: Champion, 1921. - P. 245.

а/ відносини фонетичної /ФІ/, семантичної /СІ/ та граматичної /ГІ/ ідентичності, під чим розуміється тотожність тих чи інших аспектів структур глос у різноманітних випадках функціонування слова, наприклад СІ глос слова тротуар у виразах: "Тротуар чистий" і "На тротуаре лужи" /"пішехідна доріжка"/;

б/ відносини фонетичної /ФД/ та граматичної публетності /ГД/, коли розбіжності тих чи інших компонентів структури глос не зумовлені розбіжностями контекстів, у яких ці глоси використовуються, тобто знаходяться у відносинах вільного чергування, наприклад ФД калоша - галоша у російській мові, які можуть зустрічатися в однакових фонетичних оточеннях: "Я надел калошу / галошу";

в/ відносини фонетичної /ФВ/, семантичної /СВ/, граматичної /ГВ/ та фонограматичної /тобто виникаючої внаслідок розбіжностей граматичних показників глос/ +ФГВ/ варіативності, коли внутрішньоструктурні розбіжності зумовлені розбіжностями контекстів вживання глос, тобто мають свою підставою їх додаткову дистрибуцію, наприклад ГВ /+ФГВ/ глос слова рука у виразах: "В руках он держит пистолет" - "Он поранил руку", де різниця граматичних значень і показників зумовлена різницею контекстів вживання слова та його синтаксичних функцій.

По-друге, до моделі актуальної тотожності входить схема об'єднання типів мінімальних схожостей/розбіжностей у конкретних реалізаціях міжглосових відносин за трьома позиціями:

- 1/ позиція фонетичних схожостей/розбіжностей;
- 2/ позиція семантичних схожостей/розбіжностей;
- 3/ позиція граматичних схожостей/розбіжностей.

Наприклад, відносин між глосами слова мужчина у виразах "У костра сидели двое: мужчина и женщина" і "Будь мужчиной!" реалізують модель актуальної тотожності: ФГВ //муш'йнь - муш'йньи/+СВ/ "особа чоловічої статі" - "міцна, стримана людина"/ + ГВ /наз. одн. - орудн. одн./.

Модель типу лексикалізації базується на розрізненні типів взаємодії мовних середовищ. Можливі два типи лексикалізації:

- 1/ внутрішньомовна лексикалізація /ВЛ/, яка здійснюється при взаємодії діалектів однієї мови;
- 2/ міжмовна лексикалізація /МЛ/, яка здійснюється при взаємодії різних мов.

Модель механізму лексикалізації визначається за тим, у яких мовних умовах здійснюється перетворення глоси у слово:

- 1/ лексичне перетворення, яке здійснюється при запозиченні

/ЛП/;

2/ семантичне перетворення, яке здійснюється в результаті розпаду полісемії або розподілення різних значень за різними ФД чи ГД слова ЗСП/;

3/ граматичне перетворення, що має вигляд лексикалізації форми множини /ГП/;

4/ синтаксичне перетворення, яке відбувається при абсолютізації значення глоси в якихось синтаксичних умовах /СП/.

На основі комбінації перерахованих вище параметрів встановлюється система моделі перетворення міжглових відносин у міжслівні, тобто система моделей ЕД. Прикладом моделі може служити модель "ФІ СІ ГІ - МЛ - ЛП", згідно з якою відносини фонетичної, семантичної та граматичної ідентичності глос перетворюються у міжслівні відносини внаслідок міжслівної лексикалізації /МЛ/ шляхом їх лексичного перетворення у слова. Наприклад, ідентичні глоси лат. armaturam "зброя" /ФІ /armátúram /, СІ /"зброя"/; ГІ /акуз. одн./ було паралельно перетворено у слова в італійській /іт. armatura "зброя, прикраси зі зброї"/ та французькій /фр. armure "різновид ткацького візерунку"/, а потім зібрано в ЕД у російській мові: рос. арматура /пол. armatura - іт. - лат./ - армур /фр. - лат./.

Об'єднання споріднених моделей ЕД дає два типи дублетності:

І/ лексична етимологічна дублетність, яка виникає внаслідок взаємодії мов:

а/ власне лексична ЕД, яка реалізує моделі: "ФІ + СІ + ГІ - МЛ - ЛП"; "ФІ + СІ + ГВ - МЛ - ЛП"; "ФД + СІ + ГІ - МЛ - ЛП"; "ФГВ + СІ + ГВ - МЛ - ЛП"; "ФГВ/ФД + СІ + ГВ - МЛ - ЛП", тобто має у своїй основі стосунки "СІ" між різними запозиченими словами /МЛ - ЛП/;

б/ лексико-семантична ЕД, у якій обов'язково є момент вихідної СВ: "ФІ + СВ + ГІ - МЛ - ЛП"; "ФІ + СВ + ГВ - МЛ - ЛП"; "ФГВ + СВ + ГВ - МЛ - ЛП";

2/ семантична етимологічна дублетність, яка виникає внаслідок взаємодії діалектів:

а/ власне семантична ЕД, реалізуюча модель "ФІ + СВ + ГІ - ВЛ - СП"/;

б/ формально-семантична ЕД, яка реалізує розподіл різних СВ за різними ФД чи ГД слова: "ФД + СВ + ГІ - ВЛ - СП" та "ФГВ + СВ + ГД * ВЛ - СП";

в/ граматико-семантична ЕД, виникнення якої зумовлено лекси-

калізацією форми множини: "ФГВ + СВ + ГВ - ВЛ - ГП";

г/ синтаксично-семантична ЕД, де розвиток семантичних розбіжностей між глосами здійснюється під впливом розбіжностей у їх синтаксичних функціях: "ФГВ + СВ + ГВ - ВЛ - Ст П".

У п'ятому параграфі "Методика аналізу ЕД" - встановлюється два типи моделей опису лексичних ЕД: моделей лексикалізації та моделей оформлення ЕД.

Модель лексикалізації вміщує: модель актуальної тотожності; модель типу взаємодії мов при утворенні ЕД та схему взаємодії мов.

Модель оформлення дає вказівку на тип розвитку того чи іншого елемента глоси у процесі лексикалізації; статут того чи іншого процесу розвитку при оформленні ЕД; рівень взаємодії чи співставлення мов, на якому реалізується той чи інший статут розвитку, актуальні відносини між ЕД.

Така процедура аналізу відрізняється від структури аналізу семантичних ЕД, для яких немає необхідності розділення моделей лексикалізації та оформлення, тому що процес лексикалізації таких дублетів є водночас і процес оформлення. Наприклад, опис того, як на базі слова ячмень "хлібний злак" виникає омонім ячмень "хвороба очей" є одночасно і описом шляху оформлення цих ЕД, тому що він є описом семантичного розвитку омонімії. При лексичній дублетності з'ясування дії механізмів взаємодії мов не містить у собі вказівки на те, чому така взаємодія приводить до такого, а не іншого типу стосунків між дублетами. Наприклад, відомості про те, що лат. hospitale було запозичено до німецької через голандське посередництво /гол. hospitaal - нім. Hospital/ і передано за еволюційною традицією до французької /фр. hotel /, а потім одержані етимологічно тотожні слова були запозичені до російської мови /рос. госпиталь - отель/, ні в якому разі не вказує на те, чому у цих ЕД такі розходження у фонетиці та семантиці. Для визначення цього потрібен автономний суто структурний аналіз розвитку тих чи інших схвностей/розбіжностей.

Аналіз ЕД повинен відповідати двом вимогам:

- 1/ він повинен бути загальним + відкривати найзагальніші риси розвитку дублетності;
- 2/ його треба створювати за допомогою особливих метаязикових формул та схем.

Докладніше усі ці положення розкриваються у главах, де проводиться аналіз ЕД латино-романського походження у російській мо-

ві.

Глава друга. "Моделі лексикалізації для Ед латино-романського походження у російській мові".

У першому параграфі - "Структура моделі лексикалізації" - дається загальний аналіз структурних компонентів таких моделей.

По-перше, це модель актуальної тотожності, яка вказує на тип актуальних відносин між глосами, які стали джерелом для Ед.

По-друге, це вказівка на тип взаємодії мов, яка реалізує різновиди зв'язків мов, серед яких виділяються:

а/ взаємодія як еволюційний перехід латинських слів до однієї з романських мов, для якого відзначаються одночасні спадкоємність та заміщення мовних структур;

б/ взаємодія як запозичення, при якому носії мови, яка запозичує, "намагаються відтворити в одній мові можливості, засвоєні нами в якості носіїв іншої мови".¹

По-третє, це схема взаємодії мов, яка являє собою схематичне відображення шляху переходу слова з однієї мови до іншої при створенні Ед. Основною характеристикою для мови у цій моделі є характеристика "місце у ланцюжку шляху виникнення Ед". Існує три таких місця:

а/ місце мови-джерела /МД/, тобто мови, на рівні якої ототожнюються Ед;

б/ місце мови-посередника /МП/, яка займає проміжне місце між МД та мовою-реципієнтом;

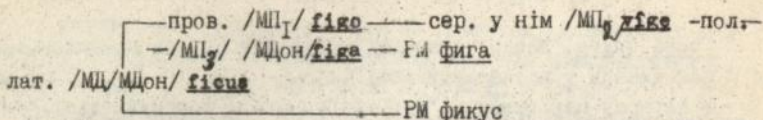
в/ місце мови-реципієнта, у якій власне й збираються Ед; у нашому випадку це російська мова /РМ/.

Між МД та РМ можуть знаходитись одна /мова-посередник першого ступеня - МП1/, дві /МПІ та мова-посередник другого ступеня - МП2/, три /МПІ, МП2, мова-посередник третього ступеня - МП3/ та більше МП.

МД та МП можуть одночасно мати статут мови-донора /МДон/, тобто мови, з якої було запозичено слово до російської мови.

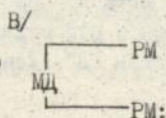
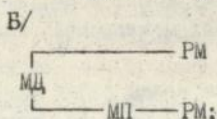
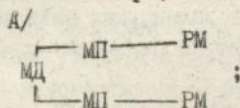
Таким чином, схему взаємодії мов, наприклад при створенні Ед фіга - фікус, можна подати так:

¹ Хауген Э. Процесс заимствования // Новое в лингвистике: Языковые контакты. - М.: Прогресс, 1972. - Вып. 6. - С. 345.

У другому параграфі - "Моделі лексикалізації для ЕД латино-романського походження" - дається перелік таких моделей. При цьому використовуються такі символи:

- 1/ символи моделей актуальної тотожності;
- 2/ велика літера, яка вказує на схему взаємодії:

3/ Цифра поряд з літерою вказує на тип взаємодії мов: "1" - паралельна еволюційна взаємодія; "2" - така ситуація, коли один з ЕД надходить до МП еволюційним шляхом, а другий - шляхом запозичення; "3" - паралельне запозичення /модель А/; для моделей "Б" цифра "1" відповідає цифрі "2" мод. А, а цифра "2" - цифрі "3"/.

4/ знак "штрих" вказує на те, що в одному з ланцюжків діяло два МП: знак "+" - що таких МП було три, а знак "два штрихи ++", що в одному з ланцюжків було два МП, а в другому - три.

Окрім цього, треба підкреслити, що існує два типи моделей - прості та комбіновані, в яких об'єднується декілька простих моделей.

Прикладом моделі лексикалізації може бути модель "ФГВ + СІ + ГВ : А₂", згідно з якою відносини фонограматичної та граматичної варіативності між гласами слова-джерела реалізуються у міжслівні відносини шляхом еволюційної лексикалізації однієї з глас у одній МП/МДон, а іншої - в іншій, наприклад: лат. /МД/ pensio, pensionem/ФГВ/pénsio-pénsionem /,СІ/"платіж"/ - ГВ/номін. одн. - акуз. одн./, а/ еволюція - pensionem - фр. /МП_I/МД/pension "будинок виховання" - РМ пансион; б/ запозичення - pensio - пол.

/МПІ/ penсія "плата" - РМ пенсія.

Третя глава. "Моделі оформлення схожостей та розбіжностей у Ед латино-романського походження".

У першому параграфі - "Структура моделей оформлення" - аналізуються компоненти таких моделей, у якій враховується: значущий компонент, тип його розвитку, статут розвитку та рівень його реалізації, тип актуальних відносин між Ед.

Елемент структури слова-джерела, розвиток якого розглядається у моделі оформлення, має назву значущого компоненту чи значущого елемента.

Тип розвитку значущого елемента - це вказівка на те, що відбувається з ним при переході слова з однієї мови до іншої, а також у межах останньої. Існує два типи розвитку: видозміна, яка має місце тоді, коли значущий елемент перетворюється у новому для себе мовному середовищі, наприклад зміна комплексу /ks/ лат. codex "книга" у /ʃ/ у французькій мові /фр. code/ внаслідок епоки посттонічного голосного та спрощення сполучення приголосних, що важко вимовляється // aks / ɔ / d//; та ідентифікація, тобто збереження якості значущого компоненту, наприклад ідентифікація /ks/ при запозиченні лат. codex до російської мови /рос. кодекс/.

Статут розвитку значущого елемента є відображенням результату порівняння значущого компонента слова у передавчій та приймавчій мовах /аспект взаємодії мов/, та у приймавчій мові і в мові, яка знаходиться на паралельній лінії взаємодії мов /аспект зіставлення мов/. Відзначається п'ять таких статутів:

1/ збереження тотожності /З Т/, що виникає тоді, коли значущий елемент зберігає свою якість при взаємодії мов, наприклад Зт роду лат. parabola /жін. р./ у рос. параболa /жін. р./, а при зіставленні мов тоді, коли на паралельних лініях взаємодії відбувається Зт значущого компонента, яке реалізується на рівні зіставлення, наприклад паралельне Зт роду лат. agitatio, -ones /жін. р./ у фр. agitation/жін.р./ та у пол. agitacja /жін. р./ приводить до Зт лат.-фр. та лат.-пол. /жін. р./ на рівні зіставлення фр. agitation та пол. agitacja;

2/ виникнення розбіжностей /ВР/, що є результатом видозміни значущого компонента при взаємодії мов, наприклад ВР між значенням лат. modus "міра" та фр. mode "мода"; при зіставленні мов ВР може реалізуватися внаслідок Зт у різних мовах протиставлених у Мд елементів різних глос слова-джерела; наприклад, розбіжність у

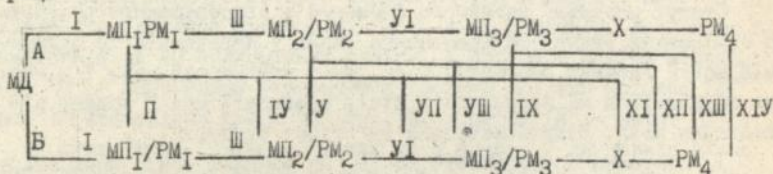
місці наголосу лат. procurator-procuratore є підставою для ВР між різними словами на рівні зіставлення рос. прокуратор та фр. procurer.

3/ збереження розбіжностей /ЗР/, що має місце лише на рівні зіставлення мов і є або ЗР, які виникли на рівні взаємодії мов, або ЗР, які відзначаються на попередньому рівні зіставлення мов; наприклад, ВР в якості фіналі між лат. villa і фр. ville та 3т фіналі між лат. villa та рос. булла приводить до ЗР /а/ - /ф/ /лат. - фр./ на рівні зіставлення російської та французької мов;

4/ видозміна розбіжностей /ВидР/, яка проходить тоді, коли замість однієї розбіжності на рівні зіставлення або взаємодії мов реалізується нова розбіжність на новому рівні зіставлення мов; наприклад, паралельне ВР між лат. studium /dius/ та studio /dio/ і фр. étude /d/ приводить до ВидР /dius - dio/ та /dius -d/ у /dio-d/;

5/ виникнення тотожності /ВТ/, що реалізується на рівні зіставлення мов на базі попередньої розбіжності; наприклад, "розбіжність роду у рос. кабриолет та англ. cab перетворюється у тотожність /ВТ/ "чол. рід - чол. рід" рос. кабриолет - кеб при запозиченні англійського слова до російської мови.

Рівень реалізації того чи іншого статуту визначається по матриці:

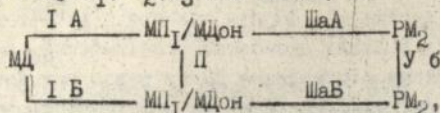

Велика літера "А" чи "Б" вказує на те, яка з ліній моделі/схеми взаємодії ЕД мається на увазі: лінія "А" - це та, яка при тотожній кількості мов у паралельних ланцюжках зв'язує МП₁ з МД еволюційними відносинами, а у випадку паралельного запозичення слова-джерела в усі МП₁ визначається умовно; при нетотожній кількості мов - лінія "А" є найкоротшою.

Маленька літера поруч з номером рівня вказує: літера "а" - що якась мова або взаємодія з російською мовою, або зіставляється з нею, літера "б" вказує на зіставлення ЕД у межах російської мови.

Кожна модель лексикалізації, таким чином, може бути перетворена в модель рівнів розвитку. Наприклад, така модель для випадку

ків лексикалізації типу A_1, A_2, A_3 має вигляд:

наприклад: I A лат. conferentia "збір" - фр. conférence "нарада"; I B лат. - пол. konferencja "нарада"; П фр.-пол.; ШаА фр.-рос. конферанс; ШаБ пол.-рос. конференция; У б рус. конферанс - конференция.

Сполучення статуту та рівня у кожному випадку має унікальні особливості, зумовлені конкретною якістю типу перетворення значущого елемента. Але відвернення від останнього параметра дозволяє точно визначити набори таких сполучень. Існує три типи наборів у таких сполученнях: 1/ для початкового рівня лексикалізації, тобто для системи рівнів "I A -B; П"; 2/ для рівнів паралельної взаємодії мов; 3/ для рівнів непаралельної взаємодії мов, коли зіставляються мови нового рівня взаємодії та старого рівня зіставлення.

Перший тип наборів має такий вигляд: 1/ Зт + Зт; 2/ Зт + ВР = ЗР; 3/ ВР + ВР = ВидР; 4/ ВР + ВР = ВТ; 5/ Зт + Зт = ВР. Наприклад, набір Зт + ВР = ЗР може бути реалізованим таким чином: лат. studium / st /; I A іт. studio /st: Зт/; I Б фр. étude /ВР: лат. / st/ - фр. /et /; П ЗР / st / - /et / на рівні зіставлення італійської та французької мов.

Другий тип наборів має два різновиди: для випадків розвитку розбіжностей останнього рівня порівняння /1/ Зт + Зт = ЗР; 2/ Зт + ВР = ВидР; 3/ ВР + ВР = ВидР; 4/ ВР + Зт = ВТ/, та для випадків розвитку тотожності останнього рівня порівняння /1/ Зт + Зт = Зт; 2/ Зт + ВР = ЗР/. Наприклад, набір Зт + ВР = ЗР, який відноситься до випадків розвитку тотожності, може мати таке реальне наповнювання: П тотожність /n / - /п / фр. graine та нім. Gran; ШаА рос. грена "яйце метелика-шовкопряда" /ВР: фр. /n / - рос. /:na/; ШаБ рос. гран /Зт: /n / /; У б ЗР /n / - ha / /фр.-рос./ на рівні зіставлення рос. гран - грена.

Третій тип наборів також має два різновиди: для випадків розвитку розбіжностей попереднього рівня зіставлення відзначаються набори "Зт = ЗР"; "ВР = ВидР"; "ВР = ВТ", а для випадків розвитку тотожності - "Зт = Зт; ВР = ЗР. Наприклад, набір "Зт = ЗР" може бути реалізовано таким чином: П а розбіжність /к/-/q/ рос. лануна та іт. laguna; Ша Б рос. лагуна /Зт: /q//; ІУ б ЗР /К/-

- /g/ у рос. лагуна-лагуна.

Останній аспект опису у моделі оформлення - опис типу актуальних відносин між ЕД для кожного з рівнів мовної структури-реалізується у шкалі схожостей/розбіжностей. Наприклад, така шкала для рівня зіставлення ЕД за родом має два ступені: тотожність роду /куртина-гардина/ та нетотожність роду /фікус-фіга/.

Другий параграф - "Загальні зауваження до моделей фонетичного оформлення" - присвячено аналізу компонентів опису фонетичного розвитку та існування ЕД.

Спочатку встановлюються типи та умови проходження того чи іншого процесу видозміни.

Відзначається чотири типи процесів: "1" - процеси видозміни звуку /сполучення звуків/ у звук /сполучення звуків/; "2" - процеси дієрези; "3" - процеси епентези; "4" інші процеси. Поруч з цифрою, яка вказує на тип процесу часто стоїть скорочена назва різновиду цього процесу, наприклад "1 г" тобто зміна голосного /літера "г"/ на голосний.

Існують чотири типи параметрів умов проходження процесів видозміни: 1/ тип взаємодії мов /запозичення /3/ чи еволюція /e //; 2/ розповсюдження фонетичних перетворень /загальномовне /3/ чи індивідуальне /1/; 3/ мовні умови /позиційна// чи спонтанна /с/зміна/; 4/ параметр "підстави зміни"/власне фонетичні зміни чи фонетичні зміни, які мають граматичні підстави /ФГ//. Таким чином, формулу, наприклад, ЕЗПІ пал можна розшифрувати "еволюційна загальномовна позиційна зміна приголосного внаслідок палаталізації", що має місце, наприклад, при перетворенні лат. capitellum /ka / у фр. chapiteau /ʃa /.

У третьому параграфі - "Моделі фонетичного оформлення ЕД"- дається перелік таких моделей у вигляді систем структурних схем розвитку початкових наборів сполучення рівневі та статуту розвитку. Наприклад, одним з можливих шляхів розвитку початкового набору $BP + BP = \text{Вид}P$ може бути у моделі лексикалізації " $\Phi 1 + C 1 + G 1 : A 1$ " у вигляді: Ш а А ЗТ + Ш а Б $BP=УБ$ ВидР, що при конкретизації типів перетворення може реалізуватися таким чином: лат. cantionem "пісня" // em/; I А фр. chanson /ʃ/; ЕЗПІ2 апокоп: BP лат. /em / - фр. /ʃ/; I Б іт. canzone/e//; ЕЗПІ2 апокопа: BP лат. /em/ - іт. /e/-; II ВидР /em/ - /ʃ/ та /em/ - /e/ у /ʃ/; Ш а А рос. цансон /ʃ/; ЗТ/; Ш а Б рос. канцона //a//; ЗФГІ /калкування роду/:BP іт./e/ - рос. /a/; У Б Вид Р /ʃ/ - /e/ у /ʃ/ - /ʃ/.

У четвертому параграфі аналізуються можливі шляхи розвитку роду при створенні ЕД. Треба розрізнати розвиток роду при еволюції та при запозиченні.

При еволюції відзначаються: наслідування роду /НР/, тобто збереження словом його родової характеристики при переході з однієї мовної системи до іншої; перехід іменників середнього роду в чоловічий /СЧ/ та жіночий /СЖ/ рід. Наприклад, СМ має місце при переході лат. catafalicum /сер. р./ у фр. écha faud /чол. р./.

При запозиченні відзначаються: освоєння по фіналі /ОФ/, коли слово відносять у мові, до якої запозичують, до того чи іншого роду залежно від його фіналі, наприклад освоєння фр. classe /жін. р./ як іменника чоловічого роду /рос. класс/ за моделлю іменників чоловічого роду з фіналлю "твердий приголосний" /по типу дом, нос та ін./; калькування роду /КР/, тобто збереження роду запозиченого іменника з оформленням його по моделі цього роду у мові, яка запозичує, наприклад, фр. presse /жін.р./ - рос. пресса /жін. рід/; граматична аналогія, яка має вигляд або граматичної семантичної аналогії, тобто одержання іменником роду за аналогією з іменниками, які мають схожу семантику /ГСА/, або граматичної фонетичної аналогії /ГФА/, тобто одержання іменником роду за аналогією з лексемами, які мають схоже фонетичне оформлення, наприклад, одержана іменником модель характеристика "жін. р." за аналогією з лексемами метель, постель та ін.; стерестип освоєння /СтО/, наприклад при запозиченні фр. agitation як іменника жін. р. з фіналлю /-сузь/ /аж тация/ як і інших іменників французького походження з фіналями - tion, -sion, -s or запозичених раніше; втрата роду /ВР/, яка відзначається при запозиченні слів до англійської мови.

Окрім усіх цих процесів відзначається теж запозичення та еволюційний розвиток полових іменників зі збереженням, зрозуміло, їх родової характеристики: іт. duce "ватажок" /чол. р./ - рос. вуче /чол. р./.

У п'ятому параграфі дається перелік моделей родового оформлення, утворених також саме як моделі фонетичного оформлення. Наприклад, схема "ЗТ + ЗТ = ЗТ" може бути розвинутою для моделі лексикалізації "ФІ + СВ + ГІ : Б₂" таким чином: "Шаб ВР=ІУБ ЗР": іт. volta "поворот"; І а А рос. вольт //жін. р./, ОФ: ЗТ/; ІВ фр. volte //жін. р./; КР : ЗТ/; А а ЗТ /жін. р./ /жін. р./ /рос.-фр./; Ш аВ рос. вольт //чол. р./; ОФ : ВР/; ІУ б ЗР /жін. р./ - /чол.

р./ у рос. вольт - вольт.

У шостому параграфі даються загальні підстави для створення моделі семантичного оформлення, повний опис яких неможливо було навести з-за обмеженого обсягу роботи. Тому у цьому розділі роботи даються лише загальні нотатки про напрямки опису, які можуть бути репрезентовані у моделях оформлення.

Це, по-перше, кількісна характеристика розвитку семантичних ЕД, яка вміщує вказівку на кількість вихідних СВ слова-джерела, на їх розподіл між різними лексикалізованими формами, на шляхи створення полісемії на рівнях МП та РМ /еволюційне перенесення полісемії або семантична атракція запозичених омонімів/, на тип кількісних відносин між семантичними структурами ЕД.

По-друге, це якісна характеристика розвитку ЕД, яка вміщує вказівку на характеристику сем, які були базою для переносу найменування, та сем, які були базою для якісної зміни у семантиці ЕД, та також на тип переносу /метафора, метонімія та ін./.

У висновках даються загальні висновки з роботи у вигляді нотаток до теорії лексикографічної репрезентації лексичних ЕД. Така репрезентація може бути реалізована у трьох етапах лексикографічної обробки ЕД:

1/ визначення, чи входить група слів, яка розглядається, до розряду ЕД;

2/ визначення моделей лексикалізації та оформлення, які були реалізовані при розвитку групи ЕД, яка розглядається;

3/ словникова репрезентація встановлених моделей лексикалізації та оформлення.

Можна запропонувати таку структуру словникової репрезентації моделей, тобто структуру словникової статті:

1/ заголовні слова, тобто ЕД;

2/ вказівка на вихідні відношення між глосами слова-джерела, на базі яких створились ЕД;

3/ історія створення ЕД з вказівкою на джерела відомостей про цю історію;

4/ опис процесів оформлення ЕД;

5/ опис сучасних відносин між ними.

Апробація дослідження. Основні положення "Етимологічні дублети латино-романського походження у російській мові" обговорювалися на науково-практичних конференціях ГдіМ /1989-1993 рр./ та на науково-практичній конференції "Взаємодія одиниць різних рівнів у германських, романських та слов'янських мовах" у КдіМ

/1990 р./

Окрім цього, за результатами дослідження було надруковано дві статті:

1. О модели трансформации и моделях актуального этимологического тождества на лексическом уровне // Актуальные вопросы теории языка и ономастической номинации: Сб. науч. статей. - Донецк: ДонГУ, 1993. - с. 39 - 54.

2. Основные проблемы диахронической лексикологии // Тезисы научной конференции ГГПИИЯ. - Горловка: ГГПИИЯ, 1993. - с. 86 - 88.

Подп. в печать 08.12.93. Формат 60×84^{1/16}. Бумага типограф. Офсетная печать.
Усл. печ. л. 0,83, Усл. кр.-отт. 1,16, Уч.-изд. л. 1,0, Тираж 100 экз.
Заказ № 4-4014.

Донецкий государственный университет, 340055, Донецк, Университетская, 24.

ДМПП, 340050, Донецк, ул. Артема, 96.

151758

AB 28.769